

адъективных фразеологизмов. Данная классификация фразеологизмов позволяет определить некоторые национально-специфические особенности лексического уровня анализируемого языка.

SUMMARY. The article talks about the lack of development of a complete phraseological theory in the Karakalpak language and various features of the English language for the thematic classification of comparative adjectival phraseological units. In addition to the comparative study, it is necessary to determine the components of the classification of thematic groups of comparative adjectival phraseological units. This classification of phraseological units allows us to determine some nationally specific features of the lexical level of the analyzed language.

ATOQLI OTLARNING FALSAFIY VA UMUMNAZARIY FANLAR KONTSEPTSIYASIDA O'RGANILISHI

K.T.Yakupova – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: atoqli otlar, lisoniy, denotativ, tilshunoslik, lingvomadaniy, onomastika.

Ключевые слова: имена собственные, языкознание, денотативность, лингвистика, лингвокультурология, ономастика.

Key words: proper names, linguistic, denotative, linguistics, linguacultural, onomastics.

Dunyo tilshunosligida til egalarining ongida olamni konseptuallashtirish va lisoniy voqelantirishning o'ziga xos kognitiv mexanizmlari tadqiqoti doirasida ma'lum tematik maydonga tegishli leksik birliklarni, jumladan, atoqli otlarni ham struktur-semantik, kommunikativ-pragmatik, qiyosiy-tipologik va lingvomadaniy ko'rinishlarda tahlil etish kabi ustuvor yo'nalishlarda izlanishlar olib borilmoqda. Bunda atoqli otning lingvistik va sotsiolingvistik aspektida tadqiq qilishi nuqtayi nazaridan o'rganish tushunilib, u o'z ichiga ma'lum tildagi atoqli otlarning umumiy majmuini ifoda etadigan lug'at yoki u muayyan davrdagi etnik guruhning tiliga tegishli bo'lgan atoqli otlar majmui tadqiqini ham oladi. Atoqli otning til birligi sifatida ilmiy idrok etilish jarayoni uning olam lisoniy manzarasi yaratilishidagi amaliy qo'llanishi borasidagi tajribalarning to'planib borishi hamda uning tushunib yetilishi hisobiga bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Bu jarayonlar parallel va uzluksiz davom etgani holida ketma-ketlik va bir xilligiga ko'ra farq qilmaydi. Atoqli ot hodisasiga oid ko'plab masalalar bo'yicha bahsli holat hali ham davom etmoqda va zamonaviy qarashlardagi noaniqlik va ziddiyatlarning kelib chiqishi tarixan uzoq davrlarga borib taqaladi. Bu, bir tomondan, hodisaning murakkabligi bilan, boshqa tomondan, nomlarning ko'p asrlik amaliy qo'llanilishi tajribasi (shu jumladan badiiy matnlarda qo'llanilishi ham qamrab olinadi) va bu hodisani ilmiy-nazariy tushunish jarayonlarining dialektik birligi va ziddiyati bilan belgilanadi.

Atoqli otlarni qo'llash bilan bog'liq masalalar tahlil qilingan ilk asarlar Aristotelga tegishli. Uning "Ritorika" va "Poetika" asarlarida ko'pincha o'zaro o'xshash deb talqin qilingan ismlar va ularning denotatlariga oid ba'zi fikrlar, nutqda ismlardan va ismlar ishtirok etgan iboralardan foydalanishning alohida usullari, estetik yoki hissiy ta'sirni kuchaytirish uchun har bir qo'llanilgan holatlar ko'zda tutiladi, jumladan: Aristotelda taqqoslashlar, metaforalar, xudolar va mifologik qahramonlar ismlaridan foydalanish, Gomer she'riyatida kuchaytirish va boshqalardan foydalanilgan [1]. Aristotel dan taxminan yuz yil o'tgach, stoiklarga mansub faylasuf Xrissip atoqli otlarni alohida ot kategoriyasiga ajratdi [2]. Antik davrning eng mashhur asari Platonning "Dialog"idir. "Kratil" dialogida faylasuf, Kratil va Germogen o'rtasidagi, ismlarning tabiati va mohiyati haqidagi bahsni hal qilishga urinib bir qator savollarni ko'rib chiqish bilan shug'ullanadi, bu savollarni Suqrot bilan bahslashuvda: nomlarning tasodifiy tanlovga asoslanib belgilanishi yoki nomlangan narsalarning tabiatiga ko'ra belgilanishi; narsalarning o'z xususiyatlari borasida nima tushunilishi; atoqli otlardan to'g'ri foydalanish haqidagi masalalarni tadqiq qiladi [3]. Yuqorida keltirilgan mulohazalarni zamonaviy tilga o'g'irish orqali muhokama markazidagi onomastikaning zamonaviy qiyofasi atrofida muammolar qamrovi batamom belgilab chiqilganiga amin bo'lish mumkin, chunonchi: ismlar tabiati hamda ularning semantikasi, ismlarning badiiy personajlarga muvofiqligi, badiiy matnlar yaratilishi hamda idrok qilinishidagi tarkib va mazmun jihatdan ta'sir qilinishi kabilarni shular jumlasiga kiritish

mumkin. Ammo ismlarni anglashga qaratilgan tajribalar to'plamining qadimiyrog'i haqida ma'lumotlar u qadar keng ma'lum emasligini qayd etish lozim.

Zamonaviy ilm - fanda maxsus onomastik tadqiqotlarning boshlanishiga tamal toshi odatda XIX asrda ingliz olimi J. S. Mill tomonidan qo'yilgan deb hisoblanadi. Uning fikrlari mantiq-falsafiy asosga tayanib (bunda asosan, T. Hobbes g'oyalari asoslanilgan) qurilgan, shunga qaramay, u tomonidan ishlab chiqilgan asosiy qoidalar keyinchalik tillar nazariyasiga, ayniqsa, referensiya nazariyasiga, nominatsiya nazariyasiga ta'sir ko'rsatgan, ayniqsa, atoqli va turdosh otlar haqidagi qarashlarga ta'sir ko'rsatdi. Millning fikricha, otlar o'zlari atayotgan narsalarning haqiqiy nomlari bo'lib, bu bizning ular haqidagi tasavvurlarimizning nomlanishi emas. "Barcha ismlar xoh xayoliy, xoh haqiqiy bo'lsin nimanidir atab keladi, shu bilan bir qatorda har alohida narsaning ham o'z nomi bo'lmaydigan. Ayrimlari uchun esa ularni farqlovchi maxsus, alohida ismlar kerak, masalan, har bir shaxs, yoki makon o'z alohida nomiga ega bo'lishi kerak va h.k." [4]. John Millga tegishli bo'lgan fikrga ko'ra, ismlar hech qanday ma'no bildirmasdan, biror narsani belgilash uchun tanlangan "belgi"lar kabi tushuniladi. Ular biror narsa yoki shaxsni belgilash vazifasini bajaradi, ammo hech qanday mazmunni bayon qilmaydi. Bu munosabat tilshunoslik tomonidan o'zlashtirilgan va yuz yildan ortiq vaqt mobaynida hukmron bo'lib kelgan.

Ot so'z turkumiga mansub kategoriya birliklarini turdosh (umumiy) va atoqli otlarga ajratish XVIII asr boshlarida G.V.Leybnits tomonidan ilmiy iste'molga kiritilganini qayd etib o'tish lozim. Bu haqida so'z yuritarkan olim quyigilarni qayd etgan: "garchand, yagona va unikal predmetlar mavjud bo'lsa ham, aksariyat so'zlar baribir umumiy terminlardan iborat bo'ladi; biz tez-tez aniq bir individlar, shuningdek davlat, shahar, tog' va boshqa toponimlarni anglatuvchi atoqli otlardan foydalanamiz" [5].

Rus tilshunosligida XX asrdagi falsafiy va filologik turdagi tahlillarda ot so'z turkumi maxsus turkum kategoriyasidagi so'z sifatida ko'rib chiqilish an'anasini, avvalo, P.A. Florenskiy [Florenskiy, 2000], A.F. Losev [Losev, 2010-2013; 1990] hamda Yu.M. Lotman semiotik maktabi vakillarining tadqiqotlarida uchratish mumkin [Lotman, 2000]. Ot so'z turkumiga mansub birliklarni qo'llashning u yoki bu sohasiga yondashuv, ular haqidagi falsafiy va filologik tahlillarning olib borilishi, aloqibat bu hodisani yakuniy holatda chuqur nazariy xulosalarga asoslangan yangi onomastik tadqiqot yo'nalishlarining paydo bo'lish asosiga aylanishiga turtki bo'lgan.

Olam ilm - fanida ustuvorlik qilgan materialistik ilmiy dunyoqarash bunday g'oyalarni qabul qilmagan, biroq XX asrning oxirgi o'n yilligida olimning original g'oyalari qiziqish sezilarli darajada ortdi. Ilmiy jihatdan, rus tili ismlarining fonetik jihatlarini badiiy matn tahlilida aks ettirilgan holda batafsil bayon etish, "Ismlar" kitobida yoritilgan. Holatning muqoyasa qilinayotgan tillar misolidagi tahliliga quyida batafsil to'xtalib o'tiladi:

Ismlar oddiygina belgi emas; ular lingvistik, madaniy va ijtimoiy ma'nolarga ega. Ushbu tahlil ism va uning denotati

o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, ismlarning identifikatsiya, tarixiy kontekstlar va madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishini ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek misollarini tahlil qilib, ismlarning turli tillar va madaniyatlarda qanday ishlashini ko'rsatamiz.

Tarixiy va madaniy ahamiyat borasida ingliz tilida keng tarqalgan "Elizabeth" atoli otini ko'rib chiqish mumkin. Ushbu ism ingliz tilida so'zlashuvchi jamiyatda tarixiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lib, ko'pincha Britaniya qirolichalari, xususan, qirolicha "Elizabeth I" va "Elizabeth II" bilan bog'liq. Mazkur rakursda qaraganda atoli ot nafaqat bir kishini bildiradi, balki yetakchilik, tarix va an'analar kabi xususiyatlarni ham ifodalaydi. Ism va uning denotati o'rtasidagi bog'liqlik tarixiy hikoyalar va madaniy xotira orqali mustahkamlanadi. "Elizabeth" ismining ontologik shakli ushbu kontekstda qiroliklik personajini o'z ichiga oladi, bu esa jamiyatda ma'naviy va psixologik tuzilishni belgilaydi.

"Apple" ismi, asosan, umumiy ot bo'lsa-da, zamonaviy ingliz tilida texnologiya kompaniyasi Apple Inc. tufayli mashhur onimga aylandi. Ushbu denotativ o'zgarish otlarining vaqt o'tishi bilan madaniy va tijorat omillar ta'sirida yangi ma'nolar va assotsiatsiyalarni qanday qabul qilishini ko'rsatadi. Denotativ o'zgarish oddiy meva nomidan texnologiya va innovatsiyalarni ifodalovchi belgiga o'tishni anglatadi.

O'zbek tilida "Islom" ismi keng tarqalgan bo'lib, o'zbek madaniyatida islomning ahamiyatini aks ettiradi. Ism nafaqat bir shaxsni bildiradi, balki diniy identifikatsiya, e'tiqod va madaniy meros kabi konnotatsiyalarga ega. Bu o'zbek tilidagi ismlar ko'pincha chuqur madaniy va diniy qadriyatlarini aks ettirib, shaxsni keng jamiyatiy identifikatsiyaga bog'laydiganligini ko'rsatadi. "Islom" ismining ontologik shakli diniy fazilatlarini o'z ichiga oladi va madaniy kontekstda shaxsning ma'naviy va psixologik tuzilishini shakllantiradi.

"Amir Temur" (Temur) ismi yana bir misolida tahlil qilish yangicha madaniy-tarixiy xususiyatlar haqida ma'lumotni yuzaga chiqaradi. O'zbek xalqi tarixida Amir Temur tarixiy shaxs bo'lib, uning ismi qudrat, fath va milliy faxrni bildiradi. Ushbu ismining tarixiy ahamiyati o'zbek madaniy hayoti hamda dunyoqarashida chuqur o'rnatilgan bo'lib, zamonaviy kontekstlarda qanday qabul qilinishiga ta'sir qiladi. "Amir Temur" ismining ontologik shakli tarixiy jasorat va yetakchilik elementlarini o'z ichiga oladi, bu esa mazkur onimni madaniy va psixologik qabul qilish shart-sharoitini aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek ismlarining qiyosiy tahlili ismlar va ularning denotatlari o'rtasidagi bir nechta muhim nuqtalarni ochib beradi:

Ikkala tildagi ismlar ham o'zlarining tegishli madaniy va tarixiy kontekstlarida chuqur o'rnatilgan. Ingliz tilida "Elizabeth" qiroliklik bilan bog'liq konnotatsiyalarni tashisa, o'zbek tilida esa "Islom" va "Amir Temur" diniy va tarixiy ahamiyatni aks ettiradi. Ushbu madaniy integratsiya ismlarning denotativ quvvatini kuchaytirib, shaxslarni kengroq hikoyalarga bog'laydi.

Ikkala tilda ham ismlarning ma'no evolyutsiyasini quyidagicha aks ettirish mumkin. Ingliz tilida "Apple" meva nomidan texnologiya kompaniyasi nomiga o'tgan bo'lsa, o'zbek tilida zamonaviy voqealar yoki shaxslar ta'sirida ismlarning yangi denotatsiyalarga ega bo'lishi mumkin. Bu evolyutsiya ismlarning dinamik tabiati va yangi denotatsiyalarni qabul qilish qobiliyatini namoyon qiladi.

Ikkala til ham ismlarning ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarini aks ettira olishini ko'rsatadi. Siyosiy yetakchilar yoki muhim tarixiy voqealar ismlarning lug'atga kirib borishi va jamiyatda qanday qabul qilinishiga ta'sir qiladi. Ushbu ijtimoiy-siyosiy ta'sir ismlarning jamiyat qadriyatlari va tarixlarini shakllantirish va aks ettirishdagi kuchini ko'rsatadi. Bunday ismlarga tegishli ontologik shakllar jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy hikoyalar va g'oyaviy tuzilmalarga mos keladi.

Ism va uning denotati o'rtasidagi bog'liqlik lingvistik, madaniy va tarixiy omillarni o'z ichiga olgan murakkab o'zaro ta'sir natijasidir. Ingliz va o'zbek misollarini tahlil qilish orqali ismlarning darhol referentlaridan tashqariga chiqadigan chuqur ma'nolarga ega ekanligi aniq bo'ladi. Ular identifikatsiyalarni qamrab oladi, madaniy qadriyatlarini etkazadi va tarixiy kontekstlarini aks ettiradi. Ushbu bog'liqlikni tushunish tilning inson tajribasini shakllantirishdagi rolini boyitadi.

Nomni eslatish, nomni atash harakati odamning hayotidagi eng muhim, hissiy jihatdan eng yuqori lahzalarni belgilaydi. "Muhabbatda biz barchamiz sevimli nomni takrorlaymiz va sevgilimizni uning nomi orqali chaqiramiz. Nafratda biz nafratlanagan nom orqali uni haqorat qilamiz va yerga uramiz. Shuningdek, ismlarga murojaat qilish vositasida ibodat qilamiz va la'natlaymiz, nomni aytish orqali. Losevning tasvirlashicha nom va so'z bir butunlikni tashkil etadi; nom – ma'nosi jihatidan eng "quyuq" va yuqori kuchlanishga ega so'z. Bilim har qanday shaklda so'zga murojaat qilmasdan, uning mohiyatiga kirishmasdan tasavvur qilinmaydi. "So'zda va ayniqsa nomda - asrlar davomida to'planib kelingan madaniy boyliklarimiz aks etadi, ularsiz hech qanday mantiq, fenomenologiya yoki ontologiya hamda fikr psixologiyasi haqida gap-so'z bo'lishi mumkin emas. So'z va nomda – olam lisoniy manzarasi hamda borliqning, mavjudlikning barcha mumkin bo'lgan qatlamlari o'zaro uchrashadi" [7].

Adabiyotlar

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель. – Минск: «Литература», 1998. –С. 1392. (Классическая философская мысль); – ISBN 985-437-401-7
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – Москва: «Наука», 1973. –С. 367.
3. Платон. Кратил / Платон // Античные теории языка и стиля / ред. О.Фрейденберг. – Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – С. 36–59.
4. Милль Дж. С. Система логики символической и индуктивной / Дж. С. Милль; пер. с англ. – Москва: «Леман», 1914. – С. 22.
5. Лейбниц Г.-В. Новые опыты о человеческом разумении. 1703-1704 / Г.-В. Лейбниц. В 4-х т. Т. 2. -Москва: «Мысль», 1983. – С. 288-289. – (Филос. наследие).
6. Флоренский П. А. Имена / П. А. Флоренский. – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2000. –С. 40.
7. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев. – Москва: Изд-во Московского университета, 1990. –С. 30.

REZYUME. Maqolada ism va uning denotati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, ismlarning identifikatsiya, tarixiy kontekstlar va madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishini ko'rsatadiladi. Ingliz va o'zbek misollarini tahlil qilib, ismlarning turli tillar va madaniyatlarda qanday ishlashini ko'rsatamiz.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается взаимосвязь имени и его значения, показано, как имена отражают идентичность, исторический контекст и культурные ценности. Анализируя английские и узбекские примеры, мы показываем, как имена работают в разных языках и культурах.

SUMMARY. The article explores and analyzes the relationship between a name and its denotation, showing how names reflect identity, historical contexts, and cultural values. Analyzing English and Uzbek examples, we show how names work in different languages and cultures.